

Recensioner

BARTH MAGNUS, I & KJELLSTRÖM, B

MUSIKMOTIV i svensk kyrkokonst

Uppland fram till 1625

MUSICAL MOTIFS in Swedish Church Art

The Region of Uppland up to 1625

Almqvist & Wiksell International

Stockholm 1993. 408 s

ISBN 91-972117-0-2

RIdIM är ett ytterligare tillskott till den rika flora av förkortningar som kan vara nyttigt för både konstvetare och musikvetare att känna till. Förkortningen står för Répertoire international d'iconographie musicale, ett internationellt projekt som startade 1971 med syfte att uppnå, som bokens förord uttrycker det: "en i princip världsomfattande inventering av musikhistoriskt relevant bildmaterial från alla tider" (p 7).

I Sverige har vi en nationell kommitté, Svenska RIdIM-kommittén, som har ansvaret för dokumentationen. Barths och Kjellströms bok är alltså en byggsten i denna världsomfattande inventering. Boken är genomgående tvåspråkig, svenska och engelska, vilket gör den användbar utanför Sveriges gränser.

Det område man valt att inventera är landskapet Uppland och den tid man fokuserar spänner från 1100-talet och fram till 1625. Anledningen till att man satt tidpunkten för inventeringens avslutning när det gäller det medeltida materialet så långt fram i tiden är att man anser att den medeltida traditionen är seglivad och både stilistiskt och ikonografiskt dröjer sig kvar i konsten.

Materialet är hämtat från 79 kyrkor och utgörs i stort sett av kalkmåleri. I detta material har man funnit c 250 musikmotiv och c 400 instrumentavbildningar av c 40 olika instrumentslag.

Boken börjar med en inledning där vi möter en nyttig historisk översikt samt en redogörelse för de målarskolor som förekommer i Uppland, vilka musikmotiv som förekommer och var de placeras i kyrkorummet. Den andra delen efter denna inledning är en materialdel som är uppställd i bokstavsordning efter kyrkornas namn. Boken slutar med en registerdel som är uppdelad i tre avsnitt; först ett konstnårsregister, därefter ett motivregister, båda ordnade i alfabetisk ordning, samt slutligen ett register

över olika instrument. Boken avslutas med ett appendix som innehåller dels arkitekturtermer, dels instrumenttermer samt en instrumentöversikt.

Boken är en guldgruva för den som är intresserad av medeltidens kyrkoliv och liturgi. Kapitlet om Allmänna tolkningsproblem (pp 60-68) är en utomordentlig genomgång av de problem som möter betraktaren av musikmotiven, fr a i kalkmåleriet.

Författarna framhäver att det är tre saker som är viktiga att beakta när det gäller bildkonstens värde som källmaterial. Konstnärens kännedom om verkligheten, hans förmåga att avbilda verkligheten samt inte minst hans vilja/intention att avbilda verkligheten (p 65). Här får vi bl a lära oss att Albertus Pictor själv var utövande musiker vilket naturligtvis är en viktig kunskap vid tolkningen av hans målningar vid sidan av förlage- och annan problematik.

Orgeln i form av portativ och positiv visar sig i detta material inte ta någon större plats. Endast elva nedslag i materialet finner vi. I Härnevi kyrka spelas positivet av en gris medan portativet spelas av en ängel. Kanske kunde författarna ha diskuterat något mer betydelsen av de olika utövarna av instrumenten, som här i samma kyrka med polariserade utövare.

Boken löser självklart inte alla problem som möter den konsthistoriskt och liturghistoriskt intresserade läsaren men ger uppslag åt fortsatt forskning kring en musikmiljö från medeltiden som bör ha varit åtskilligt rikare när det gäller instrumenttyper än den ensartade som senare blev dominerande med orgeln som kyrkans instrument par préférence. Visserligen vill författarna i första hand se t ex den rika framställningen av musikinstrument i s k änglakonserter i kalkmåleri och i altarskåp som ett symboliskt uttryck för den himmelska musiken och inte ett realistiskt återgivande, men tillägger: "Detta betyder förstås inte att inga instrumentavbildningar någonsin skulle kunna vara verklighetstroga eller att inga instrumentkombinationer någonsin skulle kunna återge aktuella ensembletyper!" (p 67). Det är ett tilltalande drag hos de båda författarna att inte fastslå en enda tolkningsmöjlighet utan lämna fältet fritt för också andra möjligheter. Detta är verkligen en bok att rekommendera!

Lars Djerf

MATS BERGMAN

SILTE KYRKA. Sveriges Kyrkor, Gotland.

Volym 215. Almqvist & Wiksell

Stockholm 1992. 127 s

Sveriges Kyrkor har av ekonomiska skäl tvingats slå ner på utgivningstakten och man har bl a prioriterat specialundersökningar med översiktskaraktär. Då och då kommer emellertid ännu monografier över enskilda

kyrkor ut; ett par landskap som härvid ofta återkommer är Gotland och Öland.

Gotland kom tidigt att tilldra sig särskilt intresse och flertalet av öns kyrkor har vid här laget publicerats i Sveriges Kyrkor-serien. Man är nu nere i Hablinge ting på sydligaste Gotland, där bl a *Silte kyrka* är belägen.

Silte kyrka hör inte till de större och inte heller till de mer kända gotlandskyrkorna men är väl värd att stifta bekantskap med. En restaurering 1971-1972 bragte många märkliga fynd i dagen och skapade ett tilltalande gudstjänstrum av den tidigare lite grå och enahanda interiören.

Ett av fynden 1971 var lämningarna av en stavkyrka - förmodligen en av de yngre på ön, byggd först ca 1200. Ganska snart - före 1200-talets mitt - har till denna fogats ett stenkor, huvudsakligen av sandsten. Efterhand har hela träkyrkan ersatts med en större byggnad. Idag består Silte kyrka av kor, långhus och västtorn, allt från 1200-talet. Det kan utan vidare sägas att Silte kyrka är ovanligt enhetlig med harmoniska proportioner.

Vid restaureringen framkom målningar från inte mindre än fem olika perioder, från 1200-talet till ca 1500. I valven finns bl a livsträdsornament från 1200-talet och på väggarna har bevarats delar av den s k Passionsmästarens dekorationer. I Silte finns dessutom - liksom i Öja - prov på från fastlandet influerat måleri: ett par scener från 1495 med tydliga stilfränder i Uppland.

Av stort intresse är tre målade rutor från 1200-talet, vilka tidigare varit deponerade på Fornsalen i Visby men nu åter sitter i korets trefönstergrupp. Ytterligare tre rutor finns kvar i Gotlands Fornsal.

Sedan 1972 pryds altaret av ett altarskåp från 1500-talets början, vars skulpturgrupp i mittfältet härrör från 1300-talet. Den sistnämnda torde ha hamnat sekundärt i altarskåpet men smälter idag mycket väl in i helheten. I kyrkan finns också en del andra skulpturer bevarade, bl a en relativt tidig Birgittabild. Denna finns inte med i Mereth Lindgrens bok om Birgittabilderna i Sverige! Dopfunten, kyrkans äldsta inventarium, härrör från den första kyrkan (ca 1200) och är gjord av den kände stenmästaren Sighraf.

Intresset för liturgisk skrud har inte alltid varit så stort på Gotland. När rec 1951 besökte kyrkan för första gången, fanns där bara en mässhake - uppsatt med häftstift på väggen i sakristian! Den hade då länge betecknats som obrukbar; 1964 avskrevs den. Året innan hade en ny mässhake skänkts av kyrkliga syföreningen. Utöver denna tycks blott stolar finnas.

Bengt Ingmar Kilstrom

ANNA-BRITA BODÉN (red)

KORAL I NORDEN. 10 koralexperter från ett symposium i anslutning till Harald Göranssons disputation om 1697 års koralpsalmbok den 17 maj 1992

Uppsala 1992. 94s

ISSN 1102-6960. ISRN UU-MSV-SER-8-SE

Den här lilla behändig boken ger några aptitretande glimtar från några av de tio deltagarnas specialistområden. Här några glimtar från dessa glimtar:

Doc Greger Andersson, Lund, erinrar i sitt bidrag *Sambandet mellan koraler och blåsinstrument* om att de rikligt förekommande stadsmusikanterna i Europa som en viktig uppgift hade att vissa tider på dagen blåsa koraler från kyrko- eller rådhusorget. Oklart är om de också var skyldiga att medverka vid gudstjänsterna i församlingssången. I korungudstjänster hade militära blåsare en given plats. Under 1800-talets lopp blir koralblåsandet ett bestående inslag i de civila musikkårerna. Haeffner omnämner blåsarackompanjemang i koraler, men bara vid frasslut och kadenser. Kombinationen koral och blås har en lång och i mycket outredd historia.

Prof Folke Bohlin, Lund, tar upp den kända "bröllopspsalmen" ur Aug Södermans "Ett bondbröllop", 1868, under rubriken *En "folklig" manskörs-koral från 1800-talet*. Söderman ratade de två melodier som fanns till Wal-lins text (1937:233) och skrev en egen, kännetecknad av frekventa ackordupprepningar inkl upprepning av meloditonerna. Koralen har tematiskt samband med andra delar av den sats den ingår i. Men trots den ofta förbisedda underrubriken, "skildring ur folklivet", har S komponerat en främst harmoniskt koncipierad koralpastisch utan närmare anknytning till folklig tradition. Koralen saknar därför hymnologiskt källvärde men behåller sin popularitet som en vacker 1800-talskoral för manskör.

Tonsättaren m m Sven-Erik Bäck (d 1994) frågar: "Vad betyder 1697 års psalmbok för en tonsättare idag?", anknyttande till Göranssons egen fråga i avhandlingen: "Vad är det som styr sådana pendelsvängningar i koralutvecklingen som vi upplevt sen 1600-talet?". SEB hänvisar till de stora idéströmningarna. Efter Lutherepoken kommer humanismen med en ny mänskossyn, en ny världsbild och nya musikaliska former med särskilt intresse för mänskliga affekter. Scheidts koraler t ex är varken bättre eller sämre än Walters Lutherkoraler. Bachs harmoniskt avancerade koraler skall inte jämföras med Crügers rytmiskt spänstiga, modala. Pietismen, romantiken och nyplatonismen sätter spår i psalm- och visdiktning. För att rätt förstå en koral måste man känna dess kontexter i de teologiska och liturgiska, men också i de övergripande musikkulturella och musikestetiska, tendenserna.

F konserthuschefen Bengt Olof Engström, Stockholm, uppehåller sig vid *Psalmers identitet*. I psalmböckernas historia är det ingalunda en självklarhet att text och melodi skall betraktas som en odelbar enhet. Motpolen till den sk minimitabellen 1844 är 1986 års psalmbok (psb). De 325 första

melodierna i del I har t o m 329 melodier, medan ännu 1939 års psb hade endast 275 melodier till 600 texter.

Prof Henrik Glahn, Köpenhamn, ger en inblick i *Nogle breve fra Otto Kade til Thomas Laub*. Den danske banbrytaren på koralreformernas område, T L, korresponderade 1888-98 med den 34 år äldre tyske pionjären Otto Kade. Denne tog slutligen avstånd från Laubs radikala syn på koralernas rytm. Det dröjde ända till 1920-talet, innan Laubs idéer långsamt fick vind i seglen genom samarbete med Carl Nielsen och Mogens Wöldike. Glahn drar en parallell mellan Göransson och Laub. I motsats till Laub har Göransson, efter likaledes ca 40 år, i psb 1986 fått se arbetet med den rytmiska koralen bära frukt.

Teol och fil dr Karl-Johan Hansson, Växjö, frågar: *Kan koralutvecklingen styras?*. Enligt Göransson hade 1697 ringa genomslagskraft. Svensk tradition bromsade effektivt. I Finland gick det lika illa för melodirevisionen 1968. Varför? Yttre orsaker som försenad tryckning av koralpsb och koralbok, men fr a vågen av nya andliga sånger som vällde över församlingarna från 1970-talet - samt motståndet mot "experter".

Pastor Åge Haavik, koralboksredaktör, Oslo, talade om *Nordisk fellekskap*. Sedan länge hade man upplevt olägenheten att de nordiska kyrkorna hade sina särtraditioner av samma melodier. *Nordisk Koralbok*, 1961, ville visa en väg att råda bot på detta. Men konferensen på Hanaholmen i Finland 1980 kom till slutsatsen, att "hävdvunna och nationella traditioner bör betraktas som värdefulla".

Bitr prof Reijo Pajamo, Helsingfors, lämnar *Några bidrag till kännedom om 1700-talets finska koralböcker*. 1697 var förebild för Finlands första tryckta (enstämmiga) koralbok, "En Nödvändig Notbok", 1702. 200 melodier var gemensamma. Organisterna i de fåtaliga kyrkor som på 1700-talet hade orglar, kopierade 1697 för eget bruk eller gjorde själva en 4-st koralbok, så gott de kunde - någon ordnad organistutbildning fanns inte. De hittills kända tiotal handskrivna, fyrstämmiga koralböcker från 1700-talet, som alla har 1697 som förebild, "innehöll melodierna ur Den svenska psalmboken 1695". Givetvis förekom melodiska och rytmiska skiljaktigheter. De flerstämmiga koralböckerna från 1700-talet är inte behandlade sedan 1935 i avsikten att kasta mera ljus över koralsången och koralspelet i 1700-talets Finland.

Kantor Elisabet Wentz-Janacek, Lund, bidrar med *Svensk koralregistrant [SKR] - en kort presentation*. Redan på 70-talet hade man på kontinenten efterlyst en svensk motsvarighet till de tyska och holländska koralregistranterna. 1981 anställdes EWJ av 1969 års psalmbokskommitté för att katalogisera, transkribera och transponera melodierna i den stora samling kopior av fr a 1600-talshandskrifter från Sverige och Finland som Göransson samlat. 300 melodier kom att ingå i det kartotek, som med statsbidrag 1983 blev utgångspunkten för SKR. I bidragsansökan skrev Folke Bohlin: "Projektet [SKR] syftar till att uppspåra alla i Sverige brukade koralmelodier ... och att upprätta en registrant över dessa, inklusive alla påträffade varianter". Hittills finns ca 14.000 handskrivna kort i SKR i Lund. En

stoppgräns går vid Haeffners koralböcker 1820/21. Pga det öppna systemet (för tillägg av nya fynd) är SKR inte avsedd att tryckas. SKR har redan utnyttjats flitigt i forskningen.

Prof Hans Åstrand, Stockholm, talade som f sekr i KMA om *Choral-boken - post festum ille 1697 sub speciae academiae*. Från början har KMA haft koralboks-förslag på sitt bord, t ex Haeffners KBF 1800 och 1819. En skamfläck är enligt Å den s k minimitabellen 1844. Frans Berwald in-kopplades på omarbetning av koralboken, liksom J A Josephson, men ingen av dem lyckades fullfölja uppdragen. Oscar II, som var preses för KMA under sin kronprinstid, ställde bl a frågan: Bör varje psalm ha sin egen melodi? Om KMA:s arbete med senaste KBF menar Å att "KMA alltjämt har den största sakkunskapen när det gäller att uttala sig om musikens plats och roll i kyrkan"... "Akademien måste stå stark som ljusets riddarvakt på musikens sida i den eviga maktkampen mellan ordet och tonen".

Gudrun Zethelius

STEPHAN BORGEHAMMAR (red)

TID OCH EVIGHET. Predikningar från 200-tal till 1500-tal

Artos Bokförlag

Skellefteå, 1992. 313 s

ISBN 91 7580 076 4

Tjugosju predikningar från tiden 200-talet till 1500-talet har redaktören samlat. Sjutton fackmän och -kvinnor har översatt och kommenterat dem. Stig Strömholm har skrivit ett förord till hela samlingen.

Att recensera predikningar är inte bara svårt - det kan rentav bli felaktigt, eftersom en predikan förutsätter en lyssnande församling *in Templo* och en direkt närvaro av den Helige Ande i själva predikans situation. Eftersom dock de här samlade predikningarna är utgivna och alltså också kan studeras som litteratur gör jag ändå ett försök till bedömning.

Ämnesområdena är vida. Här finns predikningar till olika dagar under kyrkoåret (Påskdagen, Juldagen, St Stefans dag m fl), här finns predikningar av mer allmän art ("Om bibelläsningens nödvändighet", "Om Fader Vår", "Om kropp och själ" m fl), här finns predikningar/tal avsedda att hållas till katekumener, till klosterkommuniteter och liknande grupper.

Det är som regel de stora, kända och vördade andliga talarna som träder fram i denna bok: Origenes, Gregorios av Nyssa, Johannes Chrysostomos, Augustinus, Leo den Store m fl, fram till Martin Luther och Laurentius Petri.

Självklart skiftar stilen och sättet att behandla ämnena med både författare och tidsskede. Men översättningarna är gjorda väl och de språkliga stöttestenarna undanröjda. Härtill bidrar givetvis de kommentarer som

görs till varje predikan och som inte bara är intressanta utan ofta ger fyllig kunskap om de olika auctores.

Det är med andra ord en bred och djup ström av andlig talekonst och andligt sakinnehåll som flödar fram ur denna bok. Om jag som recensent skulle ta fram några av dessa predikningar som vid genomläsningen står fram särskilt kraftigt skulle det vara följande två.

Dels en predikan på påskdagen av en "Eusebius Gallicanus" om vilken det sägs att han är en "okänd kompilator från 500-talet?". Det är tre sidors text vari författaren beskriver reaktionen i dödsriket när Kristus stiger ned dit: "O vackra ljus som strålade fram från den klara himlens höjd och plötsligt klädde dem som satt i mörker och i dödens skugga (Luk 1:79) i flödande dräkter av strålglans! Strax när Kristus steg ned blev dödsrikets eviga natt som klaraste dag, tystnade de klagandes jämmer och föll de fördömdas bojar brustna till marken. Plågoandarna blev stående som slagna av åskan, hela gudlöshetsverket skakade samfällt när Kristus plötsligt gjorde entré. De rostiga väktarna börjar så småningom tyst mumla till varandra i ett dunkelt hörn, där de skrämnda har gömt sig vid Kristi nedstigande: 'Vem är denne', säger de, 'som strålar så hemskt i snövit glans? Aldrig förr har vårt helvete fått ta emot en sådan... Det är domaren vi ser...'" (s 135).

Tankarna går till den ortodoxa typen av ikoner för Kristi uppståndelse, som just målar hans nedstigande till dödsriket, en del av trosbekännelsen som sällan förklaras i Västerens kyrkor.

Dels skulle jag vilja ta fram en predikan från den s k "Gammalnorska homilieboken" som är en anonym kompilation, möjligen från 1200-talet. Den utgörs av en förklaring till själva kyrkobyggnaden och har hållits "På en kyrkas invigningsdag", väl också som en predikan på en kyrkmässa. Författaren beskriver byggnaden så att han låter den "spegla" olika delar av kristenheten, av en enskild kristen människa och fungera som en tillämpning "på den enskildes livsföring". Det är en predikan som kan hållas närsomhelst också i vår tid - vid återinvigningar och invigningar av våra kyrkor för att förklara byggnadens symbolik. Den kan också vara blivande kyrkoarkitekter till vägledning och inspiration.

Efter avslutad läsning av denna bok kan jag inte undgå att fyllas av beundran över Artos förlags dådkraft att ge ut väsentliga skrifter och gräva fram material, ibland ganska okänt men av hög kvalitet.

Per-Olof Sjögren

PER-ERIK BROLINSON OCH HOLGER LARSEN
SATISFACTIONS - STUDIER I UNGDOMSKULTURENS MU-
SIKESTETIK

Kungl Musikaliska akademiens skriftserie, nr 63
Stockholm 1990

"Vad uttrycker egentligen en rocklåt? Är rockmusik detsamma som ungdomsmusik? Vari består dess enorma slagkraft? Hur kan amerikanska texter "gå hem" bland såväl 6- som 16-åringar i hela världen? Är det verkligen möjligt att musiken bär på budskap som uppmanar till våld eller drogmisbruk?"

Så inleder Per-Erik Brolinson och Holger Larsen, docenter i musikvetenskap i Stockholm sin bok.

"Satisfactions" innehåller bland annat en metodisk och analytisk diskussion kring begrepp som ungdom, rockmusik och musikanalys. Hur kan man studera en rocklåt? Vilka karaktäristiska element och parametrar (som t ex rytm, klangfärg, harmoni) har den? I en betydande del av boken görs också en historisk genomgång av ungdomsmusiken från ca 1955-80 vad gäller artister och låtar, och detta i belysning av den tid som musiken växte fram i. Vad betydde den tekniska utvecklingen inom radio och TV? Hur speglades rasåtskillnader i rockmusikens utveckling? Elvis Presley, vilken roll hade han när det gällde den amerikanska rasismen och skräcken för uttalad sexualitet? Vad låg bakom de starka reaktionerna för eller emot Presley? Vad kom de engelska influenserna (Beatles m fl) att betyda?

Mot slutet av boken gör författarna en konstfilosofisk diskussion kring uttryck och mening, vad som rimligen kan betraktas som ett "verk" inom ungdomsmusiken. Man diskuterar också förhållandet mellan musiken och den som utför den. Vem är den tolkande parten och vem kommer mest till uttryck - musiken eller musikern?

Boken är utomordentligt kunnigt skriven och en rik källa att hämta ur om man är intresserad av bakgrunden till den ungdomsmusik som vi har idag. Språket är akademiskt och formulerat för sin vetenskapliga genre, men om man upplever detta som ett hinder, bör man göra sig besväret att ta sig förbi det.

En bok som mer direkt handlar om kyrkans ungdomar och deras musik är *Dansa vilt min själ* av Boström, Hansson, Larsson och Sjöberg. En annan viktig bok, *Under Rocken* av Johan Fornäs, handlar om musikens sociala funktioner överhuvudtaget. De är bra komplement till "Satisfactions".

Jag tror att det är hög tid för kyrkan att ta rockmusiken och populärmusiken på allvar. Det går inte längre att avfärda dem som ungdomars musik i en tid då popmusikerna själva och deras anhängare är en stadigt växande skara av 50-åringar. Popen har kommit för att stanna och den

viktigaste frågan för oss i kyrkan är inte om den har sin plats hos oss eller inte, utan vilken upplevelse den ger och vad den väcker inom oss.

Siv Lindström

GUILLARD, GEORGES

J S BACH OCH ORGELN, Alhambras Pocket Encyklopedi/6

Alhambra förlag 1992 (sv övers), 127 s,

ISBN 91-87680-37-8

Översatt av Pär Svensson

Att ge sig till att skriva en bok i ämnet "vad jag vet om J S Bach och orgeln" kräver stor eftertanke med tanke på den överväldigande mängd litteratur som redan finns tillgänglig. Och då behövs det lättfattliga introduktioner för den intresserade och det är som sådan Guillard presenterar sin skrift. Tyvärr kan man inte säga att han har lyckats värst bra.

Hela boken känns tabellartad och är i stora stycken punktvis uppställd. Det känns mer som en skiss till en bok än som ett färdigt alster.

Guillard har, i sin iver att få med så många olika aspekter på Bachs orgelmusik som möjligt, blandat de mest halsbrytande spekulationer i tal-symbolik och textillustration med mer vedertagna musikvetenskapliga teorier. Han har dessutom givit dem ungefär samma utrymme, vilket gör att den som inte är så bevandrad i ämnet - och det är ju för dessa som boken är sammanställd - lätt kan få intrycket att dessa teorier har samma dignitet, vilket ju är tråkigt.

Guillard har citerat andra skribenter flitigt. Hans källangivelser följer inte någon av de vedertagna metoderna, men man får åtminstone veta ur vilken bok citaten kommer. Guillards litteratururval förefaller en aning slumpartat. Det finns t ex nästan ingen representant för modernare tysk Bachforskning.

Ett annat problem som man ofta irriterar sig på är att Guillard ofta avslutar ett stycke med att konstatera att den och den har en intressant teori, men man får inte veta vad den teorin går ut på. Ett typiskt exempel finner man på s 67 där han behandlar Bachs fyra duetter i Clavierübung III. Han skriver: "Dessa båda 'preludier och fugor' kompletterar (trots de olika tonarterna) den 'lilla' versionen och har enligt K. Ehrich (BJ 1949) och F. Smend viss tematisk släktskap med resten av verket. Den senare har analyserat temat i Ess-durfugan i den fjärde duetten (takt 63 och 86)". Tyvärr får man inte veta vad han hittade.

Till bokens fördel skall sägas att den återger en del källmaterial vilket är intressant att ta del av som t ex orgeldispositioner och Bachs memorandum angående en ombyggnad av en orgel i Mühlhausen. I samband med detta memorandum kunde det ha varit intressant att få veta hur or-

geln var disponerad då detta memorandum upprättades. Man skulle ha fått en bättre bild av vad Bach var ute efter.

Det finns även åtskilligt att invända mot denna bok på detaljplanet och jag kan inte annat än rekommendera den som tänkt bilda sig i ämnet Bachs orgelmusik att botanisera ytterligare bland de böcker som finns i handeln.

Mats Åberg

**HELANDER, SVEN, PERNLER, SVEN-ERIK, PILTZ, ANDERS,
STOLT, BENGT
MÄSSA I MEDELTIDA SOCKEN.**

Artos bokförlag

Skellefteå (tr Malmö) 1993. 167 s

ISBN 91 7580 88-8

Hösten 1989 gjordes en filminspelning i Endre kyrka på Gotland. Det som gestaltades var en mässa, sådan denna kan ha firats i samma kyrka cirka 550 år tidigare. Filmen var ett samarbetsprojekt mellan Länsmuseet Gotlands Fornsal, Riksantikvarieämbetet och Utbildningsradion (UR-Media). Man önskade göra en vetenskapligt väl underbyggd dokumentärfilm, vilket förutsatte att forskare sattes att tänka igenom olika aspekter och att detaljplanera filmen. Sven-Erik Pernler åtog sig att vara samordnare för en forskargrupp med Sven Helander, Bengt Stolt och Anders Piltz som övriga medlemmar. Förutom att filmen faktiskt kom till stånd resulterade deras arbete i den bok som härmed anmäles. Jag vill framhålla att jag tyvärr inte varit i tillfälle att se filmen, som fr o m hösten 1993 kan beställas genom landets AV-centraler. Men boken har även, tagen för sig, sitt givna intresse.

Det är naturligt att de fyra forskarna skriver om sådant som de själva är specialister på. Piltz är ju docent i latinska språket, och hans bidrag blir därmed att ge en svensk översättning av den mässordning man kan förmoda varit i bruk på Gotland i mitten av 1400-talet. Gotland hörde då till Linköpings stift, varför det är mässan enligt Linköpings-traditionen som här återges, i välgjord översättning med adekvat men ganska knapphändig notapparat. Den som tagit fram källmaterialet för denna översättning är säkerligen docent Sven Helander, liturgiforskare med just den medeltida Linköpings-traditionen som specialitet. Helander svarar för volymens kanske viktigaste uppsats, om mässans liturgi. Han startar sin lärda exposé med en beskrivning av stiftstraditionen i Linköping relaterad till övriga stift, fortsätter med ett mer allmänt avsnitt, "perspektiv på medeltidens mässa", och avslutar med en bred skildring av hur man inför den aktuella filminspelningen tog ställning till olika problem. Även Bengt Stolt skriver om sitt specialområde som självlärd liturghistoriker (docentkompetensen

gäller som bekant matematik), nämligen "kyrkorum och kyrkoskrud"; framställningen är både instruktiv och detaljrik.

Den av de fyra som i störst utsträckning beträtt ny mark i förhållande till egen tidigare forskning är Sven-Erik Pernler, docent och under några år tf professor i kyrko- och samfundsvetenskap i Lund. Pernler har givit sig i kast med ett svårt och föga behandlat problem, nämligen lekfolkets agerande i mässan - ett problem som krävde bestämda ställningstaganden om filminspelningen över huvud skulle komma till stånd. Tillförlitligt källmaterial för detta problem finns knappast; Pernler använder sig huvudsakligen av andaktsboken "Sjælinna Thrøst" som innehåller anvisningar för lekfolkets beteende i mässan, men man kan givetvis inte säkert veta i vilken utsträckning anvisningarna följdes. Pernlers ställningstaganden förefaller dock rimliga, och uppsatsen erbjuder mycket intressant läsning. - Sammantaget alltså en väl läsvärd bok.

Ragnar Holte

KÅRING, GÖRAN

NÄR MEDELTIDENS SOL GÅTT NED - Debatten om byggnadsvård i England, Frankrike och Tyskland 1815-1914.

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

Sthlm 1992. 469 s

ISBN 91-7402-235-0

Att landets prästgårdar i äldre tider fungerade som kulturhårdar i bygden är ett välkänt faktum. Prästen var ofta den ende i trakten som hade akademisk utbildning. Det var heller inte ovanligt att vederbörande vid Alma Mater hade ägnat sig åt andra discipliner än teologin. Dessvärre har detta blivit alltmer sällsynt. Många av dagens präster har eller har haft föga kontakt med kulturella frågor utöver de fackmässiga. Desto intressantare är det att stockholmsprästen Göran Kåring disputerat i konstvetenskap på avhandlingen "När medeltidens sol gått ned...". Avhandlingen behandlar den intensiva debatt som fördes om byggnadsvård - speciellt om kyrkorestaureringar - i England, Frankrike och Tyskland under 1800-talet.

Förr eller senare hamnar präster - i synnerhet på landsbygden - i kyrkobyggnads- eller oftare i restaureringsfrågor. Våra kyrkor genomgår ju en fortlöpande restaureringsverksamhet. Man brukar säga att det är dags att byta inredning och inventarier minst en gång per sekel. Varje kyrkoherde med självaktning brukar se till att kyrkan är nyputsad och fin när vederbörande skall till att avgå.

Tegnér's ord om att "all bildning står på ofri grund" gäller även denna verksamhet. Liksom de första katedralbyggarna hämtades från stränderna av Rhen, Seine och Englands floder så har kyrkobyggnads- och restaure-

ringsprinciper vandrat från sjudande byggnadshyttor och skrifvarstugor på kontinenten till våra byar och städer i kalla Nord. Det är därför av största intresse för oss att få veta hur man tänkte och vad man gjorde, i synnerhet i England, Tyskland och Frankrike under den tid då ombyggnader och restaureringar tog fart som sällan tidigare - under 1800-talet. Det är en betydelsefull beskrivning Göran Kåring givit oss om en viktig men hitintills rätt föraktad och därför okänd epok - från Wienkongressen till Första världskrigets utbrott - vad avser kyrkobyggnadens historia.

År 1815 innebar en återgång till det konservativa Europa som Franska revolutionen och Napoleon sökt rasera. Den politiska konservatismen hade sin förankring i en kulturell och filosofisk grundsyn som tog sig uttryck i medeltidsromantik och en syn på folk och stater som levande organismer. Man vände sig emot upplysningstidens utilitarism och individualism och sökte sig till tider av mystik och fromhet. Redan år 1799 utkom den tyske författaren Novalis bok *Die Christenheit oder Europa* - ett aktuellt ämne även idag. Ännu i början av 1800-talet fanns ju åtskilliga byggnader kvar från medeltiden, inte minst kyrkor. Men många av dessa hade råkat i förfall på grund av bristande underhåll.

Entusiasmen för medeltiden gör att man börjar återställa dessa byggnader i en omfattning som väcker debatt, inte minst i England. Tre frågor återkommer här:

1. Vad kan och skall *bevaras*?
2. Kan man *återställa* byggnaden i ursprungligt skick?
3. Kan man *förnya* byggnaden så att den motsvarar vad man ursprungligen tänkt och önskat?

Inte minst den tredje frågeställningen väckte en enorm diskussion, vilken refereras av Kåring på ett föredömligt och åskådligt sätt. Sir Gilbert Scotts omfattande "medeltidsbyggande" kritiserades inte minst av arkitekturfilosofen John Ruskin, som menade att det är "bättre att medvetet riva ett monument än att låta klåfingriga förståsigpåare restaurera det".

Den hårda restaureringsdebatten i England hade knappast någon motsvarighet på kontinenten. Julirevolutionen i Frankrike 1830 skapade dock förutsättningar för en ny syn på restaureringsverksamheten. Här är det Victor Hugo som medverkar till stiftandet av en ny lag med uppgift att bevara det som finns kvar av medeltida hus och monument. Det fanns nämligen i Frankrike åtskilliga antikhandlare, som började slå mynt av medeltida föremål och även byggnader. Det är också ett citat från Victor Hugo som fått ge avhandlingen dess titel: *Quand le soleil du moyen-âge est tout-à-fait couché, quand le génie gothique s'est à jamais éteint à l'horizon de l'art, l'architecture va se ternissant... de plus en plus.*

Den arkitekt som i Frankrike skulle få den största betydelsen för restaureringsfrågorna var Viollet-le-Duc, som tillsammans med J B A Lassus fick i uppdrag att restaurera Notre-Dame i Paris. Den senare skrev 1843:

När en arkitekt blir betrodd med att restaurera ett monument skall han genomföra uppdraget vetenskapligt. Som vi tidigare sagt annorstädes bör konstnären utplå-

na sig själv. Han skall glömma sin smak, det han själv har förkärlek för, sina instinkter. Han bör ha som enda och ständiga mål att konservera och iståndsätta. Han skall tillägga minsta möjliga och blott då det är nödvändigt. Med en religiös respekt bör han undersöka formen, materialet och till och med de medel som fordom användes för uppförandet, ty det exakta tillvägagångssättet och den historiska sanningen är lika väsentliga för konstruktionen som för materialet och formen. Alla hans ansträngningar bör vara inriktade på att det skall bli omöjligt att återfinna spåren av hans beröring med monumentet. Det är uppenbart att allt skall göras uteslutande vetenskapligt och arkeologiskt.

Med de växande stilhistoriska kunskaperna förstärktes de puristiska kraven på stilenhetslighet som tar sig uttryck i det som får beteckningen *L'unité-de-style*. Detta blir en grundläggande princip både för nybyggnader och restaureringar. Man kräver nu att den restaurerande arkitekten skall "avstå från alla privata preferenser och helt underordna sig monumentets konst".

Restaureringsdiskussionen i Tyskland kom att i hög grad röra arbetet med Kölnerdomen. Det enda som var fullbordat sedan medeltiden var det gotiska koret. Mellan åren 1842 och 1880 genomföres nu ett nybygge av domen efter ursprungliga ritningar men med samtida teknik. Invigningen av Kölnerdomen 1880 blev en manifestation av den preussiska centralregeringen som ville markera att den medeltida gotiken ursprungligen var en tysk företeelse. Denna typ av restaurering kom att bli mönsterbildande över hela Tyskland.

Västfasaden på Nikolaikirche i Berlin utgjorde ett annat objekt som blev mycket omdiskuterat. Åtta illustrationer visar de olika alternativen. Annars skulle man ha önskat flera illustrationer i boken till de diskussioner som fördes. Avhandlingens redan betydande omfattning, 469 sidor, tillåter av förklarliga skäl inte detta. Enbart notapparaten omfattar 51 sidor.

Det är verkligen ett mastodontarbete Göran Kåring genomfört och han är värd all beundran för detta.

Diskussionerna om restaureringsprinciper i England och på kontinenten låter sig väl appliceras på svenska förhållanden. Helgo Zettervalls stilenhetsideal har inte uppstått i ett lufttomt rum. Men hur influenserna här vuxit fram återstår att beskriva. Benkt Olén har belyst den inomsvenska situation i vilken Zettervall verkade. Men säkert kände denne till vad som skedde i England och på kontinenten. Att Zettervall varit beroende av utvecklingen i Tyskland påvisades av Göran Lindahl redan 1954 i boken *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800-1950*.

Göran Kåring har givit oss ett viktigt instrument för vidare forskning i den epok som dessvärre varit föraktad av följande generationer och därför också rätt okänd. Motvikten mot känslomässigt motiverat förakt är ofta gedigna kunskaper. Och det har Göran Kåring visat att han har i eminent grad.

Lars Ridderstedt

GÖRAN LARSSON, ROLF, LINDSTRÖM, ANN-CHRISTIN,
LJUNGGREN, CHRISTIAN
TONSPRÅKET OCH TRONS SPRÅK. VÄGAR IN I KYRKANS
MUSIK.

Verbum

Stockholm (tr Borås) 1993. 95 s

ISBN 91-526-2128-6

Kyrkosångsrörelsen har blivit en av vår tids folkrörelser. Runt hundratusen körsångare samlas vecka efter vecka och övar. Självklart är det främst sången som har fångat deras intresse. Inte alltid hinner man nämnvärt reflektera över de texter som tonsatts eller hur tonsättaren gått tillväga för att göra dem levande. Därför är den här studieboken ett mycket värdefullt initiativ. Den är skriven av en kyrkomusikaliskt aktiv präst (Rolf Larsson), en journalist och aktiv körsångare (Ann-Christin Lindström) och en radioproducent och körledare (Christian Ljunggren). Bland den rikedom av texter som finns tonsatta har man gjort ett urval och stannat vid dem som utgör stommen i gudstjänstlivet - ett val som förefaller väl avvägt.

Först genomgås de olika momenten i mässans ordinarium (Kyrie, Gloria etc), därefter requiemmässan och sist några sånger ur tidegården, nämligen de tre nytestamentliga cantica (Magnificat etc). Alla texterna återges på latin (för Kyrie grekiska) med översättning till svenska. I varje avsnitt följer sedan en kort teologisk/liturgisk kommentar till texten och slutligen en rad kommenterade exempel på både mycket kända och mindre kända tonsättningar av texterna.

Boken kan karakteriseras som en elementär introduktion. Det är bra att inte så mycket förutsatts som bekant. Texterna kommenteras enkelt och lättfattligt. Musikexemplen är mycket väl valda, med representation från skilda epoker och stilar, och kommentarerna är på en gång sakkunnigt och trevligt skrivna. I slutet finns en lista över "Ord att förklara" - den hade kunnat göras längre. Verkligen en bok som ger mersmak - fortsätt gärna med nya volymer med utgångspunkt i andra texter, t ex psaltarpsalmer, koraler etc!

Detta är en utomordentlig studiebok både för körsångare och för lyssnare till/älskare av kyrkomusik.

Ragnar Holte

RELIGION OCH SAMHÄLLE 1986-1993

I och med årsskiftet 93/94 har publikationsserien Religion och Samhälle upphört att finnas till, sedan den helt har kommit att integreras med Tro & Tankeserien.

För en "gammal" medarbetare i Religion och Samhälle ger detta vissa vemodskänslor, men att Religion och Samhälle nu försvinner får ändå ses som en logisk följd av att dåvarande Religionssociologiska Institutet (RSI) - som var beläget i Klarakvarteren i Stockholm - numera helt har inordnats i Svenska kyrkans forskningssekretariat i Uppsala.

Religion och Samhälle var, kan man säga, Religionssociologiska Institutets flaggskepp. Tidigare hade institutet fyra olika publikationsserier som dock från och med 1986 kom att bli en enda: Religion och Samhälle. I denna publikationsserie har under åren rader av - åtminstone för den religionssociologiskt sinnade - intressanta uppsatser och forskningsrön publicerats. Syftet med publikationsserien var att kontinuerligt redovisa:

- rapporter om aktuell forskning
- kommenterad statistik rörande kyrkor, samfund och sekter
- tidskrifts- och litteraturoversikter
- debattinlägg kring religion, kyrka och samhälle

Av dessa fyra områden blev väl de två första bäst tillgodosedda. Tidnings- och litteraturoversikterna hade tidigare funnits med som en särskild serie i RSI:s utgivning. I Religion och Samhälle kom de dock att föra en klart undanskymd tillvaro, vilket på ett sätt var synd, eftersom den internationella religionssociologiska litteraturen är omfattande och regelbundna forskningsöversikter skulle behövas för de svenska läsarna. Religion och Samhälle kom att bli en serie dominerad av monografier, främst projektrapporter och andra forskningsuppsatser. Vissa samlingsvolymer förekom dock, fr a efter 1990. Omfånget på volymerna varierade, från som minst knappt 30 sidor till i vissa fall över 150. Den utpräglat forskningsmässiga profilen gav - det var den stora tillgången - Religion och Samhälle en hög vetenskaplig nivå.

I Religion och Samhälle fanns de statistiska rapporterna som var regelbundet återkommande, t ex om kyrksamheten i Svenska kyrkan, de fria samfundens medlemstal samt den sk Storstockholmsräkningen: den årliga presentationen av besöken vid gudstjänster och möten i hart när alla kyrkor, samfund och religiösa grupper i Storstockholmsområdet. Genom Storstockholmsräkningen har en av de ursprungliga målsättningarna med RSI kunnat upprätthållas: att studera religionens (och *religionernas*) utveckling i storstaden Stockholm, det Stockholm som RSI:s grundare, Berndt Gustafsson, hade sett som något av ett religionssociologiskt laboratorium i jätteformat. Sedan 1988 har Margareta Skog haft ansvaret för denna årliga undersökning, liksom för redovisningarna av medlemstalen i de fria samfunden.

De återkommande rapporterna finns samtliga kvar: i Tro & Tanke respektive T&T/Supplement.

Mycket av det som publicerades i Religion och Samhälle byggde på rapportering av olika slags statistik. Detta kunde kanske avskräcka vissa presumtiva läsare, vilket i så fall är att beklaga, eftersom de statistiska resultat som publicerades i Religion och Samhälle nästan alltid var kopplade till analyser av religiösa förhållanden i samhället. Vissa rapporter behandlade individuell religiositet och dess förutsättningar (och här fanns det också mer religionspsykologiska och religionspedagogiska perspektiv), andra tog upp företeelser i kyrkor och samfund. Ytterligare andra tog upp rena samhällsföreteelser, alltifrån sekulariseringen som social och kulturell strömning i Sverige till civilreligion i USA.

Bland de sammanlagt 88 Religion och Samhällerrapporter som publicerades mellan åren 1986 och 1993 vill jag särskilt lyfta fram fem, som jag ser som intressanta exempel på RSI:s utgivning under den aktuella tiden. Dessutom bör de kunna vara av visst intresse för Svenskt Gudstjänstlivs läsare. Rapporterna är:

Nr 7 (1986), Straarup, J, *Studier av kyrkan i urbaniserad miljö*. För Stockholms församlingsdelegerade "Kyrkan i framtiden".

Nr 8 (1986), Pettersson, T, *Svenska folket och Bibeln*.

Nr 30 (1988), Straarup, J, *Kultur som värdegemenskap och verksamhet*. Om kulturverksamheten i Svenska kyrkans pastorat.

Nr 50 (1989), Bäckström, A, *Från institution till rörelse*. En studie av Svenska kyrkan igår, idag och i morgon.

Nr 57 (1990), Gustafsson, G & Pettersson, T, *Församlingsstrategier och den kyrkliga sedens styrka*.

Rapporterna ovan härrör samtliga från tiden före inordnandet i Svenska kyrkans forskningssekretariat, även om serien Religion och Samhälle levde kvar till och med 1993 (som en delserie i Tro & Tanke). De allra flitigaste medarbetarna i Religion och Samhälle var under dessa år Göran Gustafsson, Margareta Skog och Jørgen Straarup, samtliga nära knutna till RSI.

Straarups *Studier av kyrkan i urbaniserad miljö* är exempel på just det jag nämnde som ovanligt i Religion och Samhälle, nämligen en översikt över vetenskaplig litteratur, i detta fall kring ämnet religion och urbanisering. Rapporten hade beställts av Stockholms församlingsdelegerade som ett led i deras arbete med att utreda villkoren för kyrkan i framtiden. Att rapporten sammanfattar tidigare forskning gör den inte mindre intressant. Många stora städer varandras erfarenheter, och villkoren för kyrkan liknar varandra i stadsmiljöer världen över. Därför blir en forskningsöversikt av detta slag närmast nödvändig i en diskussion om kyrkans framtidsituation i en stad som Stockholm. I Straarups rapport redogörs i första hand för forskning från de fem nordiska länderna samt från ett antal olika områden (geografiska såväl som tematiska) i Sverige under en 25-årsperiod. I sin sammanfattning förbinder Straarup de tre "poler" som försam-

lingens verksamhet existerar inom: *resurserna, utbudet och utnyttjandet*. Hans slutsats är att samtliga dessa tre poler måste finnas med i en analys av en församlingsverksamhet och att det är relationerna mellan dem som skall studeras. Genom en sammanställning av tidigare forskning läggs på detta sätt en grund för framtida studier, som kan föra vetandet framåt.

I arbetet med att föra det religionssociologiska vetandet framåt har ämnets båda professorer, Göran Gustafsson (Lund) och Thorleif Pettersson (Uppsala), varit mest tongivande. Tillsammans har de deltagit i rader av forskningsprojekt. Här skall nämnas två: NT 81 och Kyrkolivsanalys. I det stora projektet NT 81 (om mottagandet av den nya NT-översättningen) var Thorleif Petterssons bidrag *Svenska folket och Bibeln* det första religionssociologiska. Rapporten utgår egentligen från fyra olika delstudier: två större besöksintervjuundersökningar, en enkätundersökning och en undersökning med telefonintervjuer. De tre förstnämnda undersökningarna byggde på representativa befolkningsurval, den sista på ett urval äldre personer (över 65 år). Rapporten är alltför omfattande för att det här skall vara möjligt att referera den. Om man dock vill säga något generellt om resultaten så skulle det vara att Bibeln är en mycket spridd bok hos svenska folket (ca 90% har den) men att den läses av bara ungefär var tredje person. Av den tredjedel av befolkningen som är att beteckna som bibelläsare är det dessutom bara ett mindre del som läser Bibeln regelbundet. Pettersson konstaterar här, att det fr a är de äldre och de frikyrkligt inriktade som läser Bibeln. Bland andra grupper är detta sällsynt, trots att alltså så många ändå har tillgång till en bibel.

Ett annat omfattande projekt var det som fick namnet KYLA (kyrkolivsanalys). Resultaten av projektet kom att beskrivas i tre olika volymer av Religion och Samhälle: nr 35 (Gustafsson, G, *Kyrksamhet på 1920-talet och 1980-talet*; rapporten visar att en betydande men *differentierad* tillbakagång för kyrksamheten har ägt rum under 1900-talet), nr 53 (Straarup, J, *Kyrkoårets sekularisering*; här visar författaren att kyrkoåret håller på att förlora sin roll och att kyrkan alltmer anpassar sig efter ett "sekulärt verksamhetsår") samt nr 57, som jag här särskilt vill nämna.

Av projektnamnet (KYLA) att döma skulle man ha kunnat förvänta sig nedslående resultat, men det fanns onekligen några värmande ljuspunkter. En sådan ljuspunkt blev den centrala slutsatsen i Thorleif Petterssons och Göran Gustafssons rapport *Församlingsstrategier och den kyrkliga sedens styrka*. Författarna konstaterar nämligen att strategiskt arbete och "satsningar" i församlingarna lönar sig (dvs de ger utslag i kyrkostatistiken), om de bara är tillräckligt konsekvent genomförda och får verka över tillräckligt lång tid. Rapporten har givit upphov till ett smärre kyrkligt talesätt: *de lyckligt ovetande måste bli olyckligt vetande*. Detta innebär att det är bättre att veta att man har en svag kyrklig sed - så att man kan göra något åt den - än att intala sig att "allt är väl". Mer av den insikten skulle det kyrkliga livet onekligen må bra av.

En annan rapport som tar upp aktiviteten i Svenska kyrkans församlingar är Jørgen Straarups *Kultur som verksamhet och värdegemenskap*, en

rapport utförd på uppdrag av Svenska kyrkans kulturråd och Sveriges kyrkliga studieförbund. Det är, bör man påpeka, främst i bemärkelsen *verksamhet* som Straarup diskuterar kulturlivet i Svenska kyrkan. Han tar upp en rad kulturella verksamhetsformer, såsom kyrkokonserter och musikandakter, utställningar, kyrkospel, filmvisningar, föreläsningar, kulturresor, deltagande i vår- och midsommarfirande samt mycket annat. Han beskriver vanligheten hos dessa företeelser - samt hur mycket folk de lockar - i olika delar av landet och i olika församlingstyper. En jämförelse med de traditionella kyrkostatistiska variablerna - "kyrksamheten" - visar att det råder vad Straarup kallar ett "vågsålsförhållande mellan gudstjänstaktivitet och antal kulturprogram". Grovt generaliserat innebär detta att där kulturstatistiken är god är gudstjänststatistiken dålig - och omvänt. Utifrån detta resultat diskuterar Straarup hurvida det är möjligt att dra slutsatsen att kulturverksamheten fungerar som kyrklig *räddningsplanka*, dvs att den skulle vara något man tar till när det går dåligt för det traditionella gudstjänstlivet. Han kommer dock fram till att man inte kan dra några sådana slutsatser, eftersom man då också skulle behöva ta hänsyn till en tidsfaktor som saknas i det aktuella materialet. Tydligt är däremot att "den kyrkliga kulturverksamheten uppfattas som intimt förknippad med den lokala kulturen, från arrangörens (de församlingsanställdas) sida såväl som från publikens (församlingens) sida". Den kyrkliga *kulturverksamheten* är därmed, skulle man kunna säga, intimt knuten till den lokala kulturen i stort. Då har man också närmast sig det andra kulturbegrepp som antyddes i rapportens rubrik.

Anders Bäckströms uppsats *Från institution till rörelse* är av ett annat slag. Här tecknas en mycket översiktlig bild av Svenska kyrkans utveckling: från det förflutna (institutionen) till framtidens kyrka (rörelsen) via dagens mer marginaliserade kyrka som inte riktigt vet vad den vill vara. Från denna vida utgångspunkt beskriver Bäckström en rad företeelser, framför allt sociala *förändringar* - när det gäller prästrollen, kyrkans samhällsställning, värderingsmönster i samhället etc. Bäckström anknyter till både äldre och nyare svensk kyrkosociologisk forskning samt till arbeten av flera utländska (fr a brittiska) forskare, vars resultat får belysa aspekter av Svenska kyrkans situation inför framtiden. Framtiden är överhuvudtaget påtagligt närvarande i Bäckströms text, och framtiden är - enligt honom - inte nödvändigtvis dyster, trots kyrkans nutida marginalisering. Med begrepp hämtade från den engelske teologen Terence Card beskriver han kyrkans liv i termer av ett spänningsförhållande mellan *essens* och *existens*. *Essensen* handlar om kyrklig lära och gudsuppfattning. Den är exklusiv och kan betecknas som snäv. *Existensen*, däremot, relaterar sig till mångfalden av människor och uppfattningar inom kyrkan. Den är till sin natur öppen och inklusiv. Termerna kan antyda att det handlar om två helt skilda kyrkovisioner, men Bäckström hävdar att det är *spänningsförhållandet* som hela tiden måste prägla kyrkan. Kyrkan är både *essens* och *existens*.

De nämnda rapporterna utgör ett axplock av fem års utgivning. Skall jag också säga något om de tre sista åren så vill jag särskilt nämna de två senaste årliga redovisningarna av Svenska kyrkans statistik, som - till skillnad från tidigare - har utgjort samlingsvolymen med bidrag från flera forskare. Genom denna mer omfattande publikationsform har analyserna av kyrkostatistiken kunnat utvecklas avsevärt. Själv har jag haft förmånen att få medverka i både 1992 och 1993 års kyrkostatistikvolymen (RoS nr 82 och 88, avseende 1991 resp 1992 års statistik). Ryktet säger att årets kyrkostatistikvolym, som blir ett nummer i Tro & Tanke, kommer att präglas av ett aktuellt teoretiskt perspektiv inom religionssociologin - den s k utbudsteorin. På detta sätt kan siffror från den svenska horisonten anknytas till det mest aktuella inom internationell religionssociologisk forskning och teoribildning. Detta måste också vara en viktig poäng med att ha religionssociologisk kompetens i Sverige och inom Svenska kyrkan.

Jonas Alwall

Kyrkobyggnader 1760-1860 del 1-3. SVERIGES KYRKOR, KONST-HISTORISKT INVENTARIUM

Riksantikvarieämbetet och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

Del 1 1989, del 2 1993, del 3 1993

Det mastodontarbete som påbörjades av Johnny Rosval och Sigurd Curman när seklet var ungt - att beskriva Sveriges samtliga kyrkor ur konst-historisk synpunkt - har med beundransvärd tålmodighet fullföljts av de ämbetsmän och tjänstemän som trätt in i ansvaret efter de nämnda pionjärerna.

De första årtiondenas beskrivningar utfördes enligt en mall av saklighet som ej tillät några jämförelser, tolkningar eller personliga synpunkter. Endast sakupplysningar, ritningar och förklarande fotografier infördes. Ett undantag från den tiden är sedermera riksantikvarien Martin Olssons beskrivning av Riddarholmskyrkan på 1920-talet, omfattande 600 sidor! Desto intressantare är det forskningsprojekt om den nyklassiska kyrkan i Sverige som påbörjades 1984 och nu manifesterats i tre stora samlingsvolymen. Del 1 handlar om Skåne och Blekinge, del 2 om Småland och Öland samt del 3 om Övre Norrland. Här finns en rad analyserande artiklar som på ett föredömligt vis sätter in kyrkobyggandet i Sverige 1760-1860 i ett större sammanhang.

Det finns närmare 800 kyrkor som tillkommit under perioden 1760-1860, nybyggda eller kraftigt ombyggda. Flertalet är präglade av den nyklassicistiska stilen: vitputsade långhuskyrkor med lanterninkrönta torn, rymliga predikosalar, klart upplysta genom stora fönster. De framstår som urtypen för den svenska landsbygdskyrkan, tidvis älskad, tidvis mött med

ringaktning och skälld som kal och torftig lada. Kyrkorna från periodens senare del visar drag av olika nystilar, särskilt nygotik och nyrenässans.

Denna stora grupp kyrkor har inventerats i ett projekt vid riksantikvarieämbetet, genomfört i samarbete med konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet med stöd från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Projektets ena huvudsyfte är att klargöra denna stora och av forskningen hittills ganska försummade grupp kyrkors konst- och kulturhistoriska ställning, det andra att genom inventeringen utröna vilka av dessa kyrkor som ännu är bibehållna i någotsånär ursprungligt skick och därmed har ett särskilt kulturhistoriskt intresse. Det är angeläget att värna om de ganska få välbevarade kyrkobyggnaderna.

I del 1, som beskriver kyrkor i *Skåne och Blekinge*, redovisar Siegrun Fernlund hur arbetet organiserades och genomfördes speciellt i Skåne. Hon ger många exempel på konflikter och störningar i samspelet mellan byggmästare, församling, biskop och centralmyndigheten, Överintendentsämbetet. De fina illustrationerna visar bl a Förslövs kyrka som den såg ut på 1800-talet och idag med Per Siegårds märkliga "ikonostas".

Axel Unnerbäcks inledning ger en utmärkt översikt av tidigare litteratur i ämnet. Han visar också vilken betydelsefull insats Carl Hårleman gjorde på 1750-talet, då han "skapade den kyrkotyp, som under ett drygt århundrade skulle bli nästan allenarådande inom svenskt kyrkobyggande". Unnerbäck visar också på den väldiga befolkningsökning som ägde rum i slutet av 1700-talet. Sveriges befolkning ökade under tiden 1760-1860 från två till fyra miljoner inbyggare.

Evald Gustafsson, den framlidne överantikvarien, var under många år verksam i Skåne. Han har skrivit en betydelsefull uppsats om C G Brunius, den mångkunnige professorn i grekiska, som byggde om Lunds domkyrka och ritade en rad kyrkor i stiftet i nyromansk eller nygotisk anda.

En stadskyrka, Sofia Albertina i Landskrona, presenteras i en artikel av Ingrid Sjöström. Kyrkan ritades 1753 av Carl Hårleman men blev klar först på 1830-talet och förändrades sedan vid flera genomgripande restaureringar. Kyrkan har sitt intresse både genom den ovanligt rikt dokumenterade byggnadshistorien och som exempel på smakens växlingar. Även de flesta sockenkyrkorna har genomgått mer eller mindre omfattande förändringar. Två särskilt drastiskt omvandlade kyrkor, Borrby och Svedala, behandlas av Ingrid Sjöström.

De tre följande artiklarna gäller den enhetliga, nyklassicistiska gruppen Blekingekyrkor. Monica Ebeling belyser förhållandet mellan församling och överintendentsämbete och påpekar de många avvikelser från de centrala direktiven som de lokala byggarna av olika skäl gjorde. Marian Ullén framhåller Trefaldighetskyrkan i Karlskrona, Tessinkyrkan som efter en brand skickligt renoverats som nyklassicistisk centralkyrka. Birgitta Sandström gör en jämförande studie av Blekingekyrkornas fasta inredning.

Volymen avslutas med en sammanfattande översikt med kronologisk sammanställning, följd av bilagor med de kungliga förordningar som reglerade kyrkobyggandet under perioden.

Del 2 behandlar kyrkor i *Småland och på Öland*. Om Skåne präglades av en viss konservatism under den dynamiske Brunius inflytande är det påfallande hur Esaias Tegnér under sina biskopsår i Växjö 1824-46 sökte påverka präster och församlingar i upplysningstidens anda. Han avskydde medeltidssvärmarnas, de s k fosforisternas, idéer och tänkesätt. Tegnér ville att en kyrka skall vara "glad, rymlig och ljus". Hans kamp med de envisa Granhultsborna, som lyckades få behålla det "bofälliga brädskjulet", som Tegnér kallade Sveriges nu äldsta träkyrka (från 1220-talet), skildras föredömligt av Marian Ullén i hennes översikt av kyrkobyggandet i stiftet.

Den nyklassiska kyrkotypen hade introducerats långt före Tegnérs tid. Vid hans tillträde fanns 27 nybyggda kyrkor i stiftet. Stig Tornehed ger en målande skildring av Tegnérs agerande som kyrkbyggare i Gårdsby, hans prebendeförsamling.

Växjö domkyrka var den minsta av de medeltida domkyrkorna och stiftet omfattade ursprungligen endast Varend. Domkyrkan skadades svårt vid anfall av danska trupper 1570 och 1612. 1740 slog blixten ned och förorsakade en våldsamt brand. Kyrkan reparerades nödtorftigt men var enligt Tegnér "gammal, ful och förfallen". I en intressant uppsats berättar Evald Gustafsson om hur Tegnér själv år 1845 skrev till C G Brunius i Lund och bad honom "för gammal bekantskaps skull" komma och besiktiga domkyrkan. Brunius hade efterträtt Tegnér som professor i grekiska. Efter många turer fullbordades 1852 Brunius genomgripande ombyggnad med det system av trappgavlar på kyrkans långsidor och torn, som skulle bli bestående i hundra år. 1957-60 var det dock dags för en genomgripande restaurering under ledning av Kurt von Schmalensee. Han återgick till takformerna före Brunius ombyggnad i kombination med spetsiga dubbelspiror liknande dem som funnits före 1740 års brand.

Monica Eberling m fl svarar för den stora katalogdelen med text och bilder av 124 kyrkor i Småland och 20 på Öland. Efter katalogdelen redovisas planritningarna till samtliga kyrkor. Detta ger en mycket god överblick av kyrkornas grundformer. Man kan härvid konstatera att många kyrkor fått ett rundat kor. Detta förhållande behandlas i en särskild uppsats, "Rundat eller rakt?", av Ingrid Sjöström.

Pehr Hörbergs altartavlor ägnas tillbörlig uppmärksamhet i en uppsats om kyrkorummets utsmyckning av Marian Ullén. Kyrkorna på Öland behandlas av den främsta experten på detta område, Ragnhild Boström. Man kan beklaga ombyggnaden eller nedrivningen av de många medeltida kyrkorna på Öland och samtidigt tacka för att så ej skedde på det närbelägna Gotland.

Del 3 handlar om *Övre Norrland*, dvs landskapen Lappland och Västerbotten samt socknarna Nordmaling och Bjurholm. Volymen omfattar 56 kyrkor byggda under 100-årsperioden. Av dessa finns idag 27 bevarade

på ursprunglig plats, medan fem flyttats och återuppförts, i ett par fall delvis rekonstruerade, och resten, 24 stycken, rivits eller brunnit.

Redan på omslagsbilden av Åsele nedbrunna kyrka (foto från år 1900) möter oss ett motiv, som hör till de mest omtyckta under denna epok: ett naket kors (cruix nuda) med en svepeduk hängande runt om överdelen - ofta benämnt "korsfäst lakan". Sannolikt ville man komma bort från bilden av lidandet och peka framåt - från Golgata mot uppståndelsen.

Volymens huvudförfattare och redaktör är fil dr Barbro Flodin vid Riksantikvarieämbetets enhet för byggnadsdokumentation. Hon svarar för katalogen med arkiv- och litteraturgenomgång och för fältarbete med fotografering. Barbro Flodin har även författat de analyserande uppsatser som ger bakgrund och förutsättningar för kyrkobyggnadet i Norrland och klarlägger den stilmässiga utvecklingen. I en uppsats behandlas kyrkobyggnaderna och deras inredning i en ingående, sammanfattande redogörelse. Materialet visar stor bredd och regionala särdrag. Här ryms verk av skilda slag, från den stora stenkyrkan i Skellefteå landsförsamling till små, enkla träkapell i skärgården och fjällvärlden. Stor vikt läggs även vid att beskriva de många kyrkor som försvunnit. I belysningen av det som varit framstår de kvarvarande kyrkorna som än mer väsentliga att vårda och bevara.

Den första helsidesbilden visar det enkelt sköna kapellet på Malören, uppfört 1769-70, det nordligaste i den arkitektoniska pärlrad som fiskarkapellen längs norrlandskusten utgör.

För att belysa kyrkobyggnadsverksamheten i hela det svenska riket under perioden ingår även två uppsatser om kyrkorna i Finland fram till 1809. Den ena är författad av fil dr Marja Terttu Knapas vid Finlands Kyrkor och ger det finska perspektivet. Här skildras biskoparnas, församlingarnas och byggmästarnas sätt att hantera uppgiften att bygga, bygga om och reparera kyrkorna, ofta under mycket knappa villkor. Även det finska materialet uppvisar stor variation och regionala särdrag, som i en del fall överensstämmer med det svenska materialet. Trä var det dominerande materialet i både de nordfinska och nordsvenska landskapen. Regionen bands även samman av arkitekter och hantverkare som arbetade på båda sidor om Bottenviken. Den mest kända av dessa är Jacob Rijf, vars verk ägnas särskilt intresse.

Den andra uppsatsen rörande Finland illustrerar med några valda exempel hur Överintendentsämbetet behandlade de finska kyrkobyggnadsärendena. Även här finns likheter med motsvarande förhållanden i Sverige. Denna uppsats är författad av fil kand Barbro Edling, som vid Stockholms universitet arbetar med en avhandling i konstvetenskap om ämbetets organisation och ämbetsutövning under 1700- och 1800-talen.

Lars Ridderstedt

PETER TÅNGEBERG

DAS "SCHÖNE KRUCIFIX" in Vadstena und Nussbaumholzsulpturen aus dem Deutschordensland.

Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Antikvariskt arkiv 75, 1993. 84 s

Peter Tångeberg besitter den ovanliga egenskapen att vara på en gång skicklig konservator och skicklig konsthistoriker. Sin utomordentliga förmåga att ur träslag och formgivning utläsa de konstvetenskapliga sammanhangen har han framför allt dokumenterat i sitt stora arbete *Mittelalterliche Holzsulpturen und Altarschreine in Schweden* (1986) som utgavs av Vitterhetsakademien och 1989 också utkom på ett tyskt förlag (Callweg & Co, München).

År 1993 utkom en i jämförelse med nämnda arbete betydligt mindre - men likväl tungt vägande - bok, "Das 'schöne Krucifix' in Vadstena...". Här handlar det om en specialundersökning av en till 1400-talets början begränsad grupp av skulpturer i valnötsträ. Till den gruppen hör alltså triumfkrucifixet i Vadstena klosterkyrka. Det uppvisar en Kristusbild med mycket sublimes och ädla drag, lidandespräglad men ändå majestätiskt och estetiskt tilltalande. Tångeberg daterar detta krucifix till 1410-20 och hänför det till den s k "sköna stilen". Han kallar det för "det sköna krucifixet".

Tidigare forskning har tämligen enhälligt gjort gällande att det skulle handla om ett Lübeckarbete, vilket Tångeberg på goda grunder betvivlar. Han har nämligen upptäckt att dess corpus är av valnötsträ, och i Lübeck gällde som skråordning, att endast ek fick användas i ateljéerna. Tångeberg analyserar vidare ett triumfkrucifix i Färentuna kyrka på Svartsjölandet (Uppland), vilket han kan bestämma som ett Danzigarbete. Det är ganska nära besläktat med triumfkrucifixet i Vadstena. Även här har tidigare forskning pekat på Lübeck som provinensort, liksom t ex också beträffande en "skön madonna" i Skällvik (Östergötland) och en "skön pietà" i Säby kyrka invid Tranås (Småland). Också de båda sistnämnda har nära släktingar i Marienkirche i Danzig. Även om inte de ifrågavarande konstverken, inklusive Vadstenakrucifixet, är gjorda i Danzig, så tillhör de "det böhmiskt-preussiska konstområdet" eller Tyska Ordens gebiet. Tångeberg utvecklar motiveringen härför utförligt och övertygande.

Att konstverk i svenska kyrkor inte alltid kommer från Lübeck eller Flandern, i den mån de inte är inhemska, det är i och för sig ingen nyhet. Åtskilliga konstskatter i Sverige har redan tidigare kunnat hänföras till de av Tyska Orden en gång behärskade områdena, men nu vill Tångeberg tillmäta detta en betydligt större roll som leverantör till Sverige än man tidigare gjort. Vadstenakrucifixet och andra av honom behandlade skulpturers "förmodade härkomst från Ordenslandet medför att betydelsen av detta område som konstproducent bör uppvärderas" är den slutsats som Peter Tångeberg drar av sin undersökning.

Bengt Ingmar Kilström

INGA LENA ÅNGSTRÖM

ALTARTAVLOR I SVERIGE UNDER RENÄSSANS OCH BAROCK. Studier i deras ikonografi och stil 1527-1686

Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in the History of Art 36

Nyköping 1992, 431 s

Inga Lena Ångström studerar i sin doktorsavhandling altarets utsmyckning i Sverige från reformationsriksdagen i Västerås 1527 fram till året för den slutliga kyrkolag, som från 1686 i tillämpliga stycken gällt fram till vår egen tid. Det första kapitlet utgör en historisk överblick med rubriken "Från relikskrin till retabel". I fornkristen tid var altaret fristående och biskopen ledde mässfirandet från sin stol, cathedra, i absiden, assisterad av präster och diakoner i en halvcirkel kring honom. Det råder olika uppfattning om när man övergav denna ordning att celebrera mässan *versus populum* och Ångström anger två alternativa perioder härför: 1000-talet enligt Braun, 600-800-talen i Gallien enligt Nussbaum.

Redan dessa olika tidsangivelser ger vid handen att man är osäker om tiden för mässfirande i östlig position. Det finns få källor som anger en ännu tidigare övergång än Nussbaum; jag har sett uppgifter om 400-500-talen. Förklaringen är nog ganska enkel: förändringen har skett vid olika tidpunkter i olika områden. Den har heller aldrig dikterats av något kyrkomötesbeslut utan kommit som en konsekvens av en förändrad teologisk syn på mässans innebörd.

Redan hos Gregorius den store (d 604) finns ju embryot till mässoffersläran. Altaret fortsätter länge att vara sin egen storhet, utan någon utsmyckning. I absid och korvalv fanns i stället mosaiker eller sedermera kalkmålningar, som gjordes till blickfång för gudstjänstfirarna.

Inga Lena Ångström har bemödat sig om att teckna en teologiskt riktig bakgrund till altarets utveckling och den därmed sammanhängande synen på mässan, men uttrycker sig stundom lite valhänt. När hon skriver att "Kristi offerdöd på korset framställdes symboliskt genom nattvarden på altaret" (s 17), avser hon knappast en reformert nattvardssyn utan en realistisk. Valhänt låter också formuleringen att "nattvarden som en offerritual" fortfarande lever kvar i den katolska kyrkan (ibm).

Vid tidpunkten för Sveriges kristnande har man allmänt börjat förse altarets framsida med en bildskärm eller *retabel*. Denna utvecklas under senmedeltiden till stora och praktfulla altarskåp. Sådana förekom allmänt i våra kyrkor vid reformationens inträde. Det är inte på något sätt förvånande att nästan inga svenska kyrkor får nya altarprydnader på 1500-talet. Man hade fullvärdig altarutsmyckning och den lutherska inställningen till bilder var i motsats till den reformerta positiv, i Sverige kanske ännu mer än i Tyskland. Dessutom hade man inte heller råd med några nyansskaffningar.

Ett tidigt exempel på nyansskaffning utgör ett altarskåp i S:ta Anna kyrka, Östergötland, daterat till 1591. Intressant är att altartavlorna -

Ångström använder konsekvent den termen - länge har formen av triptyker, en som regel förenklad variant av det medeltida altarskåpet. Så sent som 1663 gjordes ett sådant för Askeryds kyrka i norra Småland.

Under renässansen och barocken börjar man emellertid i stället alltmer att bygga på höjden, och vi får altaruppsatser med ibland tre, ja, rentav fyra våningar. Tidiga praktexempel finns i Skåne, men avhandlingen tar inte upp de gamla danska och norska landskapen (f ö inte heller Finland). Till de ståtligaste skapelserna i denna genre hör Ewert Friis skapelser i Falun, Gävle och Askersund. Altaruppsatsen i Falu Kristine kyrka, tillkommen 1669, har fyra våningar och dessutom som krönfigur den uppstående Kristus med segerfanan. Denna "altartavla" ger oss tillfälle att studera den altarikonografi som blir den dominerande i Sverige och som Ångström betecknar som typiskt luthersk. I sockelpartiet är infälld en målning av Nattvarden, sedan följer Korsfästelsen, Uppståndelsen och Himmelsfärden. I Falun som har de flesta våningarna finns dessutom upp till en framställning av den yttersta domen. Trefaldighetskyrkans i Gävle ikonografi är densamma som i Falu Kristine, men här saknas Yttersta domen, efter som det "bara" finns tre våningar. Inga Lena Ångström har lagt ned mycket stor möda på att noga penetrera sitt material, vilket hon redovisar dels i den löpande texten, dels i en fullständig alfabetisk förteckning på slutet. Denna avhandling utgör en guldgruva för den som vill studera altarutsmäckning och ikonografi i våra kyrkor under den angivna perioden. Man får dessutom veta vilka altartavlor som kommit till Sverige som importarbeten respektive krigsbyten. De senare visar hur tolerant man kunde vara, när altaruppsatser från katolska kyrkor plötsligen omplanterades i den svenska lutherdomens mylla. Ibland kunde det hända att vissa "retuscheringar" gjordes, vilket även kunde drabba befintliga äldre altartavlor. Detta kan man närmare ta del av i kapitlet om "förvaltningen av det medeltida arvet". Dylika justeringar kunde också drabba kalkmålningar, men där kunde det hända att man helt sonika målade ett nytt lager, sedan de medeltida bilderna överkalkats. Ångströms avhandling tar endast i förbigående upp detta. Mereth Lindgren behandlade ju detta ämne i sin avhandling "Att lära och att pryda" (1983). Recensenten har f ö funnit fler exempel på den saken än de där redovisade.

Inga Lena Ångström nöjer sig inte med att detaljerat beskriva sina altartavlor; hon plockar också fram förlagorna till dem. Det är överraskande att man i så stor utsträckning verkligen kan fastställa förlagorna.

Det är sällan Ångström gör någon "tabbe" i den ikonografiska analysen, men när det gäller några bevarade fragment från en altaruppsats i Lofta kyrka i Småland, tycks så vara fallet. Hon identifierar två av dem som "dygderna Patientia och Prudentia...samt Lucretia" (s 94f). Lucretia hette som bekant den beryktade påvedottern Borgia (dotter till Alexander VI), men någon dygd med denna odygdiga kvinnas namn finns inte. Den föregivna dygden visar en naken kvinna och torde väl närmast illustrera Luxuria. Det är synd att Loftaaltaret är så fragmentariskt. Om det varit intakt hade det kanske givit oss en efterreformatorisk variant av det

medeltida temat dygder-laster! På s 56 råkar förf skriva att det välkända Botkyrkaskåpet är utfört i Amsterdam. Det är naturligtvis en ren felskrivning för Antwerpen. Inga Lena Ångström ägnar stort utrymme åt "Johan III och kyrkokonsten" och analyserar noga kungens liturgiska och estetiska intressen. Hon hör till de forskare som befriar honom från misstankar för kryptokatolicism och ger gott betyg åt hans strävanden på kyrkobyggnadskonstens område. Hon påpekar bl a att Johan i sina privata kapell "med förkärlek placerade ett krucifix på altaret" (s 60), vilket inte kunde ha gått för sig i England. Johan var, skriver Ångström, "inte lika påpassad som (den engelska) drottningen". Krucifix har väl aldrig varit någonting misstänkt inom lutherdomen. Tvärtom, hävdas längre fram i boken, att altartavlor med Jesus på korset blev den speciellt lutherska altartavlan.

Som ytterligare exempel på förf:s bristande insikter i den teologiska terminologin kan anföras att hon använder uttrycket "munkkappa" i stället för munkkåpa (s 113) och benämner botens sakrament "botgörelsen" (s 118). Den värsta tabben är det väl ändå när Ångström kallar den Augsburgska trosbekännelsen för "den augustinska" (s 132); förvisso en originell översättning av "Augustana"! När förf på s 158 talar om "en katolsk kyrkfana", antar jag att det är en *processionsfana* som avses.

På s 241 skriver Ångström att Nattvarden för lutheranerna är "en gemenskapsmåltid till åminnelse av den första nattvarden": det är ju ändå till Kristi "åminnelse" som vi firar Nattvard, och i luthersk nattvardssyn innebär termen något vida mer än blott och bart firandet av ett minne! Hela resonemanget om Luthers nattvardssyn på s 242 är lite egendomligt; "den bibliska realismen" ställs på något sätt i motsats till hans sakramentala syn: "Men han betonade lika starkt nattvardens sakrament". "Detta", skriver förf, "resulterade bl a i framställningar där brödet och vinet delas ut av två (!) lutherska präster". Det var väl fullt naturligt att det gick till på det viset! Ångström menar vidare, helt felaktigt, att placeringen av nattvardsinstiftelsen på altaruppsatsens sockel låter "motivet spela en ganska underordnad roll" (s 294). Hon befarar dessutom att det därjämte löpte "risken att skymmas av ljus, blommor och andra föremål på altaret" (ibm). På 1600-talet och långt senare fanns det som regel bara två ljus på altaret - dessutom endast tända under den mörka årstiden - och altarblommor fick vi inte förrän ca 1930!

Även en del misstag på det geografiska området hör påpekas. Piteå ligger i Norrbotten, inte i Västerbotten (s 119, 120). Med "Eskilstuna landsförsamling" - någon sådan finns inte - betecknas Eskilstuna Fors församling (s 140), och Håbo-Tibble i Uppland kallas för enbart "Tibble kyrka". Nu råkar det faktiskt finnas ett Skogs-Tibble i Uppland, lokalt ofta benämnt just "Tibble". Det småländska Pjätteryd kallas konsekvent för Pjätterud (s 37, 250 + registret); ortnamn på "rud" förknippar man väl vanligen med Värmland, under det att "ryd" är ytterst vanligt i Småland.

Förf råkar i samband med behandlingen av altartavlan i Långtora kyrka, Uppland, upprepa en från Nils Sundqvists kyrkobeskrivning härstammande felaktighet. Det sägs att altartavlan "hade bekostats av teologie

professorn, sedermera biskopen i Strängnäs Johannes Matthiae" 1659. Joh Matthiae blev biskop i Strängnäs redan 1643 med tillträde 1644. Han ägde emellertid en gård i Långtora, dit han fö återvände efter sin avsättning 1664. Det troliga är att det var biskopens son, adlad Oljeqvist (1645), som skänkte altarpupsatsen. På den ännu bevarade altartavlan finns nämligen det Oljeqvistska vapnet. Men detta är alltså en från Nils Sundqvist övertagen uppgift, som naturligtvis hade mått bra av att bli föremål för kritisk granskning.

Förf ger flera exempel på hur altarprydnader flyttats i och med att nya anskaffats. Sålunda kom Maria Magdalena kyrkas altarprydnad att 1690 hamna ända uppe i Piteå, där den alltjämt gör tjänst. Och i Öregrunds kyrka finns alltjämt ett altarskåp, som 1658 avlägsnades från Klara kyrka och sex år senare skänktes till Öregrund. Till detta kan läggas en mer näraliggande förflyttning; när Hargs kyrka i Uppland 1758 fått sitt barockaltare, skänktes efter några år det medeltida altarskåpet till Singö kyrka. Detta visar hur man ännu närmare hundra år efter den av Inga Lena Ångström behandlade perioden kunde visa pietet mot altarprydnader från den katolska tiden.

Även om här ett och annat fel har påpekats, är det mycket angeläget att få betona att denna avhandling är ytterst välgjord och tillförlitlig. Inga Lena Ångström har givit oss ett standardverk för förståelsen av vissa mycket centrala sidor av svenskt kyrkoliv under en minst sagt dynamisk period.

Bengt Ingmar Kilström